

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ԿԱՆՁԱՍԱՐ

ԱրՅԱԽԻ ԽԱՆԵՆ ՀՈՂԱԿԱՆՈՐ ՎԱՆՔԱՆ ԿՐ
ԳԱՆՈՒԻ ԽՈՂԵՆ ԿԱՆՈՒԻ ՄԷՂ, ԳԱՆՃԱՍԱՐ ԵՆ

րան Հարաւային ստորոտը, գեղեցիկագիր և
տեսարանաւոր բարձրաւանդակի մը վրայ,
Երբեմն վանքիս մօտ կար նոյն անուամբ
գիւղ մը, որոյ բնակիչները կը բնակին այժմ
վանք գիւղը. մինչեւ ցայժմ կը նշմարուին
Գանձասար գիւղի մնացորդները: Վանքս իւր
անունն առած է Գանձասար լեռնէն, որ
այս կողմանց բնակչաց պատմածի Համե-
մատ, արծաթի Հանք ունենալուն համար

ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ՎԱՆՔ:

այսպէս կոչուած է: Այս Հոյակաւոր վանքի
հիմնադրութեան ժամանակն յայտնի չէ, բայց
Ջալալ-Դօլա իշխանէն աւելի առաջ եղած
է, որ յոմանց կը կարծուի անոր շինողն,
վասն զի Սիւնեաց պատմչէն կը յիշուի ժ-
ղարու կիսուն, և Միխիթար Գոշէն ժԲ Կա-
րու մէջ: Եւ որովհետեւ Ջալալայ առհմին
տապանատունը այս վանքիս մէջ էր, և Ջա-
լալ-Դօլայի հայրը կտակով պատուիրած էր

իրեն՝ որ հայրենի Հանգստարանին վրայ ե-
կեղեցի շինէ, ուստի սա իւր հօր կամքն
յարգելով վանքս նորոգեց և շինեց այժմեան
Հոյակապ եկեղեցին 1246-38 թուականնե-
րուն, որուն ընդարձակ արձանագրութիւնն
տակաւին անփաս կը մնայ եկեղեցւոյ ներսը
հիւսիսային որմոյն վրայ: Էկեղեցւոյս շի-
նութիւնը մանրամասն կը պատմէ Կիրակոս:
Նաւականիքը մեծահանգէս կատարուեր է

1240 թուին վարդապետի տօնին, այդ հանդիսին ներկայ եղեր են Աղուանից Տէր Դերասէն կաթողիկոսը, շատ եպիսկոպոսներ, վանական վարդապետ, բազմաթիւ քահանաներ և երիցունք։ Եկեղեցիս շինուած է ամբողջապէս սրբատաշ աղիւի քարով, չորս հրաշակերտ կամարներու վրայ, և նուիրուած է Ս. Թովհադէոս Մկրտչի։ Ունի հրաշակերտ կաթողիկէ, մէկ աւագ և ութ փոքր խորաններ, մէկ դուռն արեւմտեան կողմէն, ութ փոքր, երեք միջակ, չորս բոլորակ և չորս մեծ ռուսմուտներ և մէկ աւագան։ Երկայնութիւնն է մօտ 16, 95 և լայնութիւնն մ. 12, 25։ Եկեղեցւոյս արեւմտեան կողմը կից շինուած է փառատըր գաւիթ մը սրբատաշ քարով, որ ունի վեց որմնակից և երկու միապաղաժ միջնասիւններ։ Մէկ մէկու մէջէ անցած չորս խաչաձեւ կամարներու վրայ հանգչած է զանգակատան գեղեցկաքանդակ գմբէթը։ Գաւիթս եւս ունի չոր շինութեան արձանապրութիւնը, յորմէ կը տեղեկանանք թէ Ջալալ-Դուլա, ամուսինն Մամքան և հալապատ որդին Աթաբէկ, եկեղեցւոյ շինութիւնն աւարտելէ վերջ հիմնարկած են այս հրաշալի գաւիթը։ Ինչպէս կ'երեւի գաւթին շինութիւնն սկսուած է Ջալալ-Դուլայի կենդանութեան օրով և աւարտած է նորա մահէն վերջ, իսկ արձանապրութիւնն գրուած է շինութիւնն արարտելէ վերջը, որովհետեւ կը կրէ ՋԺԽ (— 1266) թիւը։ Եւ կեղեցւոյ շինութիւնէն տասուերկու տարի վերջը, Ջալալ-Դուլա Գագուին քաղաքը կը նահատակուի անգղոթ Արղուն խանէն և կը ձգուի ցամաք ջրհորի մը մէջ, որոյ մարմինը յետոյ Աթաբէկ որդին բերել տալով կ'ամփոփէ Գանձաւորի գաւիթը տաճարի դրան մօտ։ Հայրենի իշխանութեան և միանգամայն բարեպաշտութեան ժառանգն Աթաբէկ, վանաց պայծառութեան շատ օժանդակեց. իրեն հրամանով իւր հօրեղբորորդին և վանաց Յովհաննէս առաջնորդը 1271 թուին Գանձաւորի կալուածները շատցուց, նոյնպէս իւր բոլոր Մամախաթուն՝ պարոն Ուսէկի կինը, որ ուխտի եկաւ 1280ին։ Ուրիշ բազմաթիւ իշխանազունք և բարեպաշտք ոչ սակաւ նուէրներով պայծառա-

ցուցած են ուխտս, որոնք արձանապրութիւնք տակաւին կը կենան անեղծ եկեղեցւոյ ներքին և արտաքին որմոց վրայ։ Գաւթի որմերու վրայ եւս արտաքուստ փորագրուած են բոլոր շարժական և անշարժ կալուած են ինչք նուիրողաց արձանապրութիւնները։ Իշխանագուն պալազատք և Աղուանից կաթողիկոսները շէն պահեցին վանքս մինչեւ ժ. 9 դարու կէսը. յետոյ կը թուի՝ թէ ամբողջ դար մը անշուք վիճակի մէջ մնացած է, վասն զի արձանապրութիւնը կը պարզին և ապա 1657ին Յովսէփայ որդին Արմէ թաւիշայ մելիքը, նորոգեր է եկեղեցւոյ և գաւթի տանիքը, ինչպէս նաեւ խախտած որմերը. մելիք Արմէի արձանապրութիւնն կը գտնուի գաւթի դրան վրայ։ Վանքս ունի բազմաթիւ արժամապատ նշխարներ։

Գանձաւոր անուանի եղած է Աղուանից վերջին կաթողիկոսարանն լինելով, սկսեալ 1555 թուականէն։ 1845 թուին Էջմիածնի Ոթոռոյն և Ռուսիոյ աւերութեան ձեռքով Աղուանից կաթողիկոսութիւնն վերցաւ, և եղաւ մետրապօլտութիւն։ 1836ին Աղուանից վերջին կաթողիկոսի և մետրապօլի Սարգիս Ե՛ յաջորդն, Բաղդասար Հասան Ջալաւուն արքեպիսկոպոսը, Գանձաւորն աթոռ փոխարկեց Շուշի։ Գաւթի մէջ են կաթողիկոսաց ոմանց գերեզմանները հանդերձ արձանապրութեանմըք։ Վանքս շրջապատուած է պարսպով, որ ունի երեք դուռն արեւելեան, հարաւային և արեւմտեան կողմերը։ Ունի քանի մը հին սենեակներ, որոնք թափուր են վանականներէ։ Միայն մէկ վանահայր վարդապետ կայ այստեղ։ Գանձաւոր, ինչպէս յայտնի է արձանապրութիւններէն, երբեմն ունէր բնագրծակ հողեր, կալուածներ և անտառներ, որոնք օր աւուր յափշտակուելով, այժմ մնացեր է միայն 9000 արտաւար հող ու անտառ։ Այսպիսի հոշակաւոր վանք մը փոխանակ զարդանալու և բնաշխարհի առաջնակարգ վանքերէն մին լինելու, այժմ անխնամ ձգուած է. բարոյապէս և նիւթապէս քայքայուելով շարունակաբար։ Հեռագհտէ քարերը կը թափին, և կեղեցւոյ տանիքն խախտած լինելով շարունակ կը կաթէ. պարիսպն եւս տեղ տեղ քան-

դուած է: Դողցած են այնքան բնութիւն ձեռադիրներն, մնացածներն ալ խոնաւութեան և անխնամութեան զատապարտուած են: Ամիսներով հոգեւորական պաշտամունք, ժամառացութիւնք չեն կատարուիր այստեղ: Վառացս պիտոյն կ'անցնին Խաչեն գետակն: — Զարաշակն, Ա 181—152: Արցախ, 172—180: Եւ այլն:

ԳՆ Ի Ե ՎԱՆՔ

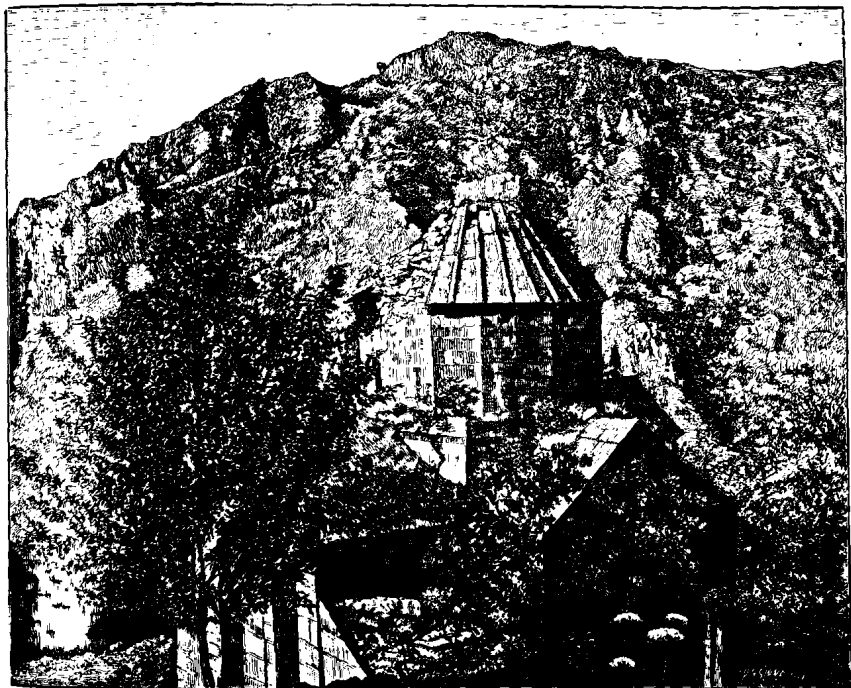
ՍԻՆԵԱՅ Վայոց ձոր գաւառի մէջ, Արփա գետոյն ձախաղոյմը, գեղեցկապիր և ջրաբեր բարձրութեան մը վրայ կը գտնուի այս երբեմն իւր հոյակապ եկեղեցիով և մեծ շատուանով հռչակուած գիւղս, որ Հերեր գիւղի հարաւային կողմը կ'ինկնայ գրեթէ 8—9 վերտո հեռաւորութեամբ: Պատմութեան մէջ ծանօթ է նաեւ Կնդեվանս անուամբ, վերջին զարերու մէջ ռամիկներէն ծեցուելով կոչուեր է Կնդեվաս կամ Կնդեվազ. և այսպէս կը կոչուի նաեւ այժմ: Գիւղը Սինեայ եկեղեցոյ հարկատուաց հին ցուցակի համեմատ, որովհետեւ տասը բն հարկ կու տար, յայտնի է թէ բաւական ընդարձակ և բազմամարդ փնելու էր նոյն ժամանակ: Ուրիշ բազմաթիւ պիղորու հանգոյն սա եւս Հայոց ձեռքէն անցեր է այլազանաց: Բայց անցեալ դարու մէջ գաւառին զանազան գիւղերէն Հայեր գալով բնակութիւն հաստատած են: Այժմ Հայը կը հաշուին 307 հոգի՝ բաժնուած 38 տան: Իսկ թվաթիւրը 127 հոգի՝ բաժնուած 20 տան: Ուրով բոլոր քաղաքացիին կը կընի 434: Հիւսիսային կողմը կ'ենթին բերդի աւերակներ. արեւելակողմը՝ բնի գերեզմանատուն և խաչքարեր: Իսկ բուն գիւղի մէջ ալլազգեաց թաղը կայ ոչ այնչափ հին եկեղեցի մը, անառք քարերով և պատկերանկար որմերով, որոյ վերնաշարին հիւսիսային մասը քակուած լինելով, ի վերջոյ փայտով նորոգած են: Դրան վրայ ունի ՌՃԼԵ (= 1686) թուականով արձանագրութիւն մը, յորմէ կը յայտնուի թէ շինեցն է ոմն Պետրոս վարդապետ, և եկեղեցին նուիրուած է Ս. Աստուածածնի:

Կնդեվանից չքնադակներս եկեղեցին կը գտնուի գիւղէն քիչ մը հեռու հարաւային կողմը, զուարճալի ձորի մը մէջ. արեւմտեան կողմէն կը հոսի Արփա և ուրիշ առուակ մ'ալ արեւելեան կողմէն: Շրջապատած է պողատու և վայրենի ծառերով, ինչպէս բնկազնի, ծիրանի, շորենի, կեռասնի, գեղձի, և այլն. կ'երեւին նաեւ անրեր և երեսէ ձգուած այգիներ: — Օրբելեան պատմիչն մտնար մասն տեղեկութիւն կու տայ վանացս եկեղեցոյ շինութեան և այլ պարագայից նկատմամբ: Սինեայ Սմբատ իշխանի բարեպաշտ տիկինն Սովիա, որ դուստր էր Գերենիկ Ռոմբուհոյ, 936 թուականին կամ քիչ առաջ, ուխտի գալով այս խորաձոր վայրը, ուր ի հնուց մենաստան կար և սուրբ վկայից բազմաթիւ նշխարներ, և տեսնելով տեղւոյն զուարճալի պիղքն, կը մտածէր շինել փառաւոր եկեղեցի մը և բնակեցնել հոն կրօնաւորներ: Այս մտածմամբ գիշերը տեսիլք եւս տեսնելով, փութով կանչել կու տայ քաջ արուեստաւորներ ու քարտաշներ, և շինութիւնը կը սկսի, Յակոբ անուանով մէկու մը յանձնելով հոգաբարձութեան և գործը աւարտելու պաշտօնը: Պատմիչը կը յիշէ վանացս երկը ոմն Հ. Սարգիս և գործակալ Եղիշա երկը նկարիչ: Վանացս մէջ մեծածն ճգնութիւններով փայլող կը յիշուի հայրն Սուրբան Կնդուկ: Եկեղեցոյ շինութիւնն աւարտելով նկարներով կը զարդարեն առաստաղը և որմերը, և մեծահնդէս նաւակառիք կատարելով, եկեղեցին կը կոչեն Վ. վկայից անուամբ, և վանքի մէջ կը բնակեցնեն պաշտօնեաներ ու կրօնաւորաց բազմութիւն: Նոյն ժամանակ ձորին զանազան կողմերը կը լեցուին խառակիւս ճգնաւորներով: Բարեպաշտ տիկինը վանքս կ'անուանէ Կնդեվան: Ե յետոյ կը շինէ համանուն գիւղն անոր վեր, անշուշտ ճիշդ այժմեան գիւղի տեղը, և եկեղեցոյն ժառանգութիւն կու տայ ամէն հարկիւրէ ազատ, նոյնպէս եկեղեցոյն կը յատկացնէ Առջար գիւղը: Իսկ ամբողջ ձորը վերէն վար մինչեւ Կուլալին քալն բոլորած տեղը հրաման կու տայ անկել բազմաթիւ պողատու ծառեր, նոյնպէս կը սնկնեն այգիներ: կը զբէ նաեւ

իւր յիշատակարանն, որը կը վերջանայ հե-
տեւեալ գիտաւոր բացատրութեամբ . . .
Հաստատուի եր ամապն վաշտը ձոր, լիճնցի գետ,
եւ եղի ապա ի վերայ:

Հայկական Նիւթ (= 999) թուականին
վանահայրն Քրիստափոր կը շինէ եկեղեցւոյ
գաւիթը. նոյնպէս Հայր Գուրգէնը՝ որ երա-
նելի ու սուրբ կոչուած է պատմէն, մեծ

արդիւնք ունեցեր է վանացոյ վրայ: Քիչ
տարիներ վերջը (1008ին) Հայոց Տէր Սար-
գիս կաթողիկոսի եւ Աշոտի որդի Գագկայ
թագաւորութեան օրով, վանացոյ առաջնորդ
ուրիշ Հայր Սարգիս մը, մեծամեծ արդիւնք-
ներ ունեցեր է: Սա Ինտաւոր լեռնէն, ուր
են Զկնարած գետոյն ակունքը, մեծ ծախ-
քերով եւ շատ աշխատութեամբ ջուր բերաւ

ԳՆԴԵՎԱՆԻՔ :

վանքը եւ անջրդի առասպալը ջրաբերի դուռ-
նուց: Եւ եկեղեցւոյն վրայ սեւագեղով յա-
տուկ արձանագրութիւն մը գրելով, նոյնվրէ
տակ կը ձգէ այն ամէնը որ ջուրը կտրեն:
Բնաշխարհի ուրիշ բազմաթիւ վանքերու
նման Գնդեվանքի ներկայ վիճակն ալ տխուր
է: Վանացոյ քարաշէն պարիսպները եւ աշ-
տարակները այժմ՝ կիսակործան վիճակի մէջ

կը գտնուին: Գեղեցիկ քանդակազարդ սե-
ւերով դարպասն քարկտու ծածկուած է:
Ներսի բակը կը մացուի միայն հիւսիսային
կողմի պարսպի տեղ տեղ քանդուածներու
վրայէն անցնելով: Բակի երեք կողմերը մեծ
դարպասէն սկսելով դէպ ի հարաւ եւ մասամբ
ալ դէպ ի արեւելք կան եղեր վանական-
ներու բնակարաններ. այժմ կանգուն մնա-

ցեր են միայն գումր, հացատուներ, խոհանոց, սեղանատուներ, երկու սենեակներ, ախոտը և ներքնատուն մը, իսկ մնացած բոլոր շինութիւնները կիսակործան դրութեան մէջ են: Կանոնն մնացածները մեծ մասամբ հարաւային կողմը կը գտնուին, գեղեցիկ և զուարճալի տեսարաններով: Դէմ յանդիման խորիւս բարձրացած սուր սուր կատարներով ժայռեր կը ձևացընեն անառիկ կիրճ մը, որ այժմ կը կոչուի Գնչկավաթ կիրճ և ի հնուի՝ Պնօշի կապ:

Եկեղեցիներ կառուցուած է սեւ սքբատաշ մեծածաւի քարերով: շատ բնդարձակ չէ, բոտ Զայրաշանի 10 քաջ երկաթնութեամբ և նոյն չափ լայնութեամբ: Ունի գեղեցիկ և վայելուչ կաթուղիկէ, որոյ երեսը սալած է սքբատաշ քարերով, բայց ափսոս որ տեղ տեղ քանդուի են, և քանդուելու վրայ են միշտ: Երբոր բուական մաքուր պահուած է, չորս որմնափակ սիւներ վեր կը բռնեն կաթուղիկէն: Բնմը բարձր է և անվնաս մնացած է սեղանային վերջին(?) վանահայր Պետրոս վարդապետի օրով, գրեթէ 30 տարի առաջ, աւելն տաղաւարի օրիւր պատարագ կը մատուցուէր, բայց այժմ միայն Ս. Առտուածածնի տոնին կը պատարագէ գիւղի քահանայն: Բնմին երկու կողմերը ունի մէկ մէկ փոքրիկ աւանդատներ, եկեղեցուց երկու հարաւային և արեւմտեան դռներէն միայն առաջինը կը դորձածուի: Երկրորդին վրայ կայ եղիւր վայելչակերտ զանգակատուն, որ այժմ կործանած է, զուտն ալ քարերով հիւսուած: Զանազան ժամանակներ նորոգուել է եկեղեցին: մեղ ծանօթ են նորոգողներէն երկու անձնքը, մին 1309ին ոմն Գրիգոր, և միւսն 1671ին գիւղի եկեղեցին շինող Պետրոս վարդապետը, որուն արձանագրութիւնը կայ արեւմտեան դրան ճակատին վրայ: Սոփիա տիկնոջ, պատմէի յիշած արձանագրութիւնը չերևի, այլ միայն համառօտ յիշատակուած թիւն մը կայ արտաքին որմնց հարաւային արեւմտեան անկիւնը, նոյնպէս կործանած զանգակատան վրայ, բայց կը թուի, թէ այս արձանագրութիւնը ի վերջոյ գրուած են փոխանակ հիւներուն, որոնք անշուշտ մաշած և քնուած էին: Առաջին շինութիւնէն մնացած

կան քանի մը արձանագրութիւններ չորոց մին ունի 931 թուականը: Յիշելու արժանի է, արեւմտեան դրան կամարի մէջի, բազմադրուած և այլ և այլ զարդերով և պատկերներով Գրիստոսի, սրբոց, թոշոց, և կանց քանդակուած խաչվմ մը, զոր բոտ արձանագրին, կազմած է Ղարաուշ անուամբ մէկը Ռիս (== 1573) թուին: Եկեղեցին որ ի հնումն Ս. Վկայից կոչուած էր, այժմ ծանօթ է Ս. Նախավկայի անուամբ: Զորս կողմը կան բազմաթիւ գերեզմաններ և խաչքարեր՝ հանդերձ արձանագրութեամբք: Վանաց մէջ և մօտերը կը գտնուին հոգի տալէն հնութիւններ, բրտի անօթներ, անական կահեր, պղնձէ անօթներ, կաթսաներ, և այլն: 1875 թուին Յովնանէն Տէր Սարգիսէնան ծերունի վարդապետը, որ վանաց մէջ բնակելով բաւական մաքրեց և կարգաւորեց, հոգի տակէն գտաւ ուրիշ հնութիւններէ զատ, ծնծդաներ 1691 թուականաւ արձանագրութեամբ, երեք պղնձէ բուրվաններ և հին զանգակ մը ԶԻԶ (== 1307) թուականաւ արձանագրութեամբ — Վանքը այժմ անտէր մնալով, գիւղացիք կ'օգտուին անոր հոգերէն և պողատու ծառերէն: Վերջին վանահայր Տաթեւացի Պետրոս վարդապետը, շատ նորոգութիւններ բրած է, որ եթէ մնար այստեղ, շատ հաւանական էր, որ Սոփիա տիկնոջ այժմեան կործանման ենթակայ եկեղեցին վերանորոգուէր, և Գնչկավանքը դառնար ծաղիկաւ և բարգաւաճ վանք մը: — Սխալան, 103—107: Հնոքիսեք վանքից, Թ. 276 և 277: Զայրաշանց, Բ. 144—147: Է. այլն:

Հ. ՍՈՒՐԵԱՍ ԷՓՐԻՒՍԵՆ

ՍՈՒՐԷ ԳՐՈՑ ՈՒՍՈՒՆ Ի ՀԱՅՍ

(Շար. տիւս յէջ 156)

Ս. ՎԷՏ Ս. ԳԻՐԵ ամբողջ նախընթաց վեց դարերու մէջ ուսումնասիրուեցաւ, սակայն երկոստասներորդին պահուած էր քննել